

CONSUMPTION AND JUVENILE DELINQUENCY KONSUMPCJA A PRZESTĘPCZOŚĆ NIELETNICH

dr Elżbieta Szafrńska

dr Jerzy Szafrński

Wyższa Szkoła Gospodarki Euroregionalnej
w Józefowie

ABSTRACTS

Juvenile delinquency is a serious social problem. For a long time experts in different areas (law, criminology, sociology, psychology, medicine) have been trying to find solutions that would reduce juveniles' involvement in criminal activity and various social pathologies which accompany crime. Unfortunately, they have been rarely successful.

This publication is a criminological and victim logical discussion of juvenile delinquency in the context of satisfying needs, both material and non-material ones. A situation where a person's needs have not been satisfied as desired poses a considerable threat to the individual. Human organism may develop various psychosomatic health disorders which lead to very serious diseases or even death. Being unable to satisfy their needs, particularly material ones, in a legal way, juveniles turn to crime. Research shows that juveniles' efforts to fulfill their needs may result in their victimization by both young and adult offenders.

Zjawisko przestępczości wśród nieletnich jest poważnym problemem społecznym od wielu lat. Naukowcy różnych dziedzin (prawa, kryminologii, socjologii, psychologii, medycyny) próbują znaleźć rozwiązania, które spowodują ograniczenie udziału nieletnich w zachowaniach przestępczych oraz związanych z nimi innymi zjawiskami patologicznymi. Niestety, udaje im się to tylko w niewielkim stopniu.

W niniejszej publikacji, autorzy podjęli rozważania kryminologiczne i wiktymologiczne, dotyczące zjawiska przestępczości nieletnich w kontekście zaspokajania potrzeb zarówno materialnych, jak i niematerialnych. Sytuacja, w której potrzeby jednostki nie zostaną zaspokojone zgodnie z jej wymaganiami, rodzi dla niej poważne zagrożenia. Organizm ludzki narażony jest na zaburzenia psychosomatyczne, prowadzące do bardzo

poważnych chorób, a nawet śmierci. Nieletni, często nie mając możliwości zaspokajania potrzeb w sposób legalny, w szczególności potrzeb materialnych, wchodzą na drogę przestępczą. Badania naukowe dowodzą, że działania podejmowane przez nieletnich w celu zaspokajania potrzeb powodują, że mogą stać się ofiarą przestępstwa, zarówno ze strony rówieśników, jak i dorosłych.

KEYWORDS:

consumption, juvenile, crime, threats, victim

konsumpcja, nieletni, przestępczość, zagrożenia, ofiara

WPROWADZENIE

Zjawisko przestępczości wśród nieletnich jest poważnym zagadnieniem społecznym. Od wielu lat naukowcy (socjologzy, kryminolodzy i prawnicy) próbują znaleźć sposób, by ograniczyć udział nieletnich w zachowaniach przestępczych. Należy podkreślić, że udaje im się to tylko w niewielkim stopniu. Nadal ważną kwestią pozostaje wiktymologiczny aspekt tego zjawiska. Niestety, nieletni bardzo często są ofiarami zachowań przestępczych nie tylko ze strony rówieśników, w szkole, na przydomowych podwórkach, klubach czy dyskotekach. Z mediów dowiadujemy się, iż coraz częściej są ofiarami dorosłych, nierzadko jako ofiary przemocy.

W strukturze przestępczości nieletnich dostrzec można bardzo niepokojące zmiany. Przede wszystkim systematycznie obniża się wiek osób naruszających prawo. Zwiększa się niestety udział dziewcząt w popełnianiu czynów zabronionych. Raporty Policji i sądów rodzinnych wskazują na wzrost brutalności w przestępczym działaniu. Jeszcze niedawno demoralizacja oraz przestępczość nieletnich była problemem klasy ubogiej i średniej. Obecnie zjawisko łamania norm prawnych przez nieletnich występuje we wszystkich klasach społecznych. Niepokojące stało się również to, że zjawisko przestępczości nieletnich współwystępuje równocześnie z innymi formami patologii społecznej.

Wiele czynów zabronionych popełnianych jest w celu zaspokojenia potrzeb, a w szczególności przestępstwa przeciwko mieniu, które bardzo często są źródłem pieniędzy przeznaczanych na zakup alkoholu, papierosów, narkotyków i innych atrakcji dla rządnej przystojki.

W niniejszej publikacji, autorzy podjęli rozważania kryminologiczne i wiktymologiczne, dotyczące zjawiska przestępczości nieletnich w kontekście zaspokajania potrzeb zarówno materialnych, jaki niematerialnych.

POTRZEBY WSPÓŁCZESNEJ MŁODZIEŻY

Termin „konsumpcja” wywodzi się z łaciny (*consumptio*) i oznacza: jedzenie, spożywanie, używanie, użytkowanie dóbr. Synonimem terminu „konsumpcja”, w opinii wielu ekspertów, jest „spożycie” i słowa te można używać zamiennie. **Konsumpcja** – zużywanie posiadanych dóbr w celu bezpośredniego zaspokojenia ludzkich potrzeb. Wynika ona z użyteczności konsumowanego produktu lub usługi, która może mieć też dla konsumenta charakter subiektywny.

Konsumpcja w literaturze przedmiotu rozumiana jest dwojako (Bywalec, 2010). *Sensu stricte* definiowana jest jako „...bezpośredni akt zaspokojenia potrzeby człowieka poprzez użytkowanie określonego dobra materialnego lub usługi”. Takimi aktami konsumpcji są np. spożycie posiłku, wizyta u fryzjera, przeczytanie gazety, obejrzenie filmu w kinie, zwiedzanie muzeum, przejazd samochodem, korzystanie z hotelu. Efekty zaspokajania potrzeby w wyniku aktu konsumpcji są na ogół krótkotrwałe i po pewnym czasie następuje odnowienie się potrzeby, a wraz z tym konieczność ponownego jej zaspokojenia, a później kolejnego itd. Dotyczy to większości potrzeb człowieka, bowiem tylko niektóre z nich nie odnawiają się i są zaspokajane tylko raz w życiu (np. niektóre szczepienia profilaktyczne), bądź okresowo (np. badania lekarskie, leczenie jakiejś choroby itp.).

Natomiast powtarzające się z mniejszą lub większą częstotliwością akty konsumpcji występują jako proces, obejmujący bez wyjątku wszystkich ludzi, a więc całe społeczeństwo. W ten sposób mamy do czynienia z konsumpcją w jej szerszym znaczeniu, tzn. z procesem społecznym. W takim znaczeniu – jak twierdził Prof. J. Szczepański – można mówić o konsumpcji jako „o zachowaniach konsumpcyjnych jednostek i zbiorowości, polegających na uświadomieniu i ocenie własnych potrzeb, uznawaniu ich wagi i decyzjach ich zaspokojenia oraz zachowaniach zmierzających do wyboru i uzyskiwania środków ich zaspokojenia, obchodzenia się ze zdobytymi środkami oraz ich spożywania itp. (...). W tym ujęciu, konsumpcja dotyczy nie tylko zachowań konsumenta jako jednostki, ale także może być rozpatrywana jako proces obejmujący całe zbiorowości, zaspokajające swoje potrzeby” (Szczepański, 1981, s. 134).

Profesor J. Szczepański podzielił potrzeby człowieka, będące podstawą do zaistnienia konsumowania, na biologiczne oraz społeczne. Wyróżnił również potrzeby rzeczywiste, otoczkowe oraz pozorne (Szczepański, 1981, s. 146) <http://mfiles.pl/pl/index.php/Konsumpcjonizm> – cite_note-5. Potrzeby rzeczywiste są naturalnymi wymogami biologicznymi organizmu ludzkiego (np. głód), potrzeby otoczkowe rozumiane są jako potrzeby wzbogacające, towarzyszące potrzebom biologicznym, np. potrzeba biologiczna może być zaspokojona poprzez zjedzenie kromki chleba, a potrzeba otoczkowa wymaga posiłku w dobrej restauracji. Z kolei te dwie grupy potrzeb mogą przekształcić się w potrzeby pozorne, będące sztucznym tworem ludzkim, które z reguły mogą być szkodliwe dla zdrowia psychicznego, bądź fizycznego. Obecnie mówi się o tendencji jakoby współczesne społeczeństwa kształtowały swoich członków tak, by umieli oraz chcieli podjąć rolę konsumenta oraz aby konsumpcji podporządkowane zostały inne sfery ich życia (por. Bywalec, 2010, s. 17 i 18).

Abraham Maslow stworzył model hierarchii potrzeb, który porządkuje je od najbardziej podstawowych (wynikających z funkcji życiowych), do potrzeb wyższego poziomu, które aktywizują się dopiero po zaspokojeniu niższych. Postawił on tezę, że człowiek w swoim działaniu dąży do zaspokojenia zespołu potrzeb, zaś potrzeby te tworzą logiczną hierarchię.

Potrzeby fizjologiczne – to przede wszystkim spełnienia wymogów niezbędnych do utrzymania organizmu przy życiu, np.: pragnienie, głód, sen przedłużenie gatunku.

Potrzeby bezpieczeństwa – chęć zapewnienia bezpieczeństwa socjalnego i osobistego, m.in.: potrzeba dachu nad głową, potrzeba ochrony przed krzywdą fizyczną i emocjonalną, potrzeba dbania o zdrowie.

Potrzeby przynależności do grupy – człowiek jest zwierzęciem stadnym, chce żyć w otoczeniu innych ludzi, kontaktować się z nimi. Do tego rodzaju potrzeb zaliczył: potrzebę miłości, potrzebę akceptacji ze strony innych osób, potrzebę przyjaźni, potrzebę porozumiewania się.

Potrzeby uznania – szacunku, sukcesu i uznania tak przez samego siebie, jak i przez innych. W tym kontekście wskazał potrzebę niezależności, potrzebę szacunku dla samego siebie, potrzebę szacunku ze strony innych.

Potrzeba samorealizacji – znajduje się na samym szczycie hierarchii. Nie można jej zaspokoić. Człowiek wyznacza cele, ale najważniejsze jest nie osiągnięcie ich, a samo dążenie. Najistotniejsze według Masłowa to: potrzeba rozwoju osobistego, potrzeba odnoszenia sukcesów, potrzeba awansu w pracy.

Zachowanie człowieka według tej teorii jest określone przez dwa prawa: prawo homeostazy i prawo wzmocnienia. Pierwsze z nich mówi o dążeniu do równowagi potrzeb niższego rzędu. Oznacza to, że niezaspokojenie potrzeb niższego rzędu będzie naruszać ustaloną równowagę organizmu człowieka i może powodować napięcie, zaś ich zaspokojenie będzie tę równowagę przywracać i stan napięcia zniknie. Z kolei do potrzeb wyższego rzędu ma zastosowanie prawo wzmocnienia. Według tego prawa zaspokojenie wyższych potrzeb nie powoduje ich zaniku, lecz wręcz przeciwnie, człowiek odczuwa je jako przyjemne i będzie dążył do ich wzmocnienia. Maslow udowodnił, że muszą być zaspokojone przede wszystkim potrzeby niższego rzędu, aby było możliwe zaspokojenie potrzeb wyższego rzędu.

Zaspokajanie potrzeb odgrywa ogromną rolę w życiu człowieka. Ma decydujący wpływ na życie i działania ludzkie. Potrzeby są czynnikami dynamizującymi ludzkie działanie. Potrzeba pobudza ludzki organizm do działania, mającego na celu jej zaspokojenie.

Można zatem skonstatować, że najważniejszą przyczyną zaistnienia konsumpcji stanowią nieustannie odradzające się potrzeby człowieka. E. Durkheim w teorii anomii wskazał, że człowiek jest niezaspokojony w swoich dążeniach (potrzebach), co jest zjawiskiem pozytywnym, gdyż rodzi postęp. Jednocześnie jest zjawiskiem negatywnym, gdyż rodzi również zaspokajanie potrzeb w sposób niezgodny z przyjętymi w społeczeństwie normami prawnymi i obyczajowymi.

Niemożność zaspokojenia potrzeb powoduje frustracje a frustracja agresję. John Dollard w teorii frustracji-agresji wskazał, że każda frustracja prowadzi do agresji lub podnosi gotowość do zachowania agresywnego. Przeprowadzone przez niego badania wykazały, że każda agresja poprzedzona była przez jakiś rodzaj frustracji.

Siła frustracji lub gotowość zachowań agresywnych a także ich siła może być modyfikowana przez różne czynniki:

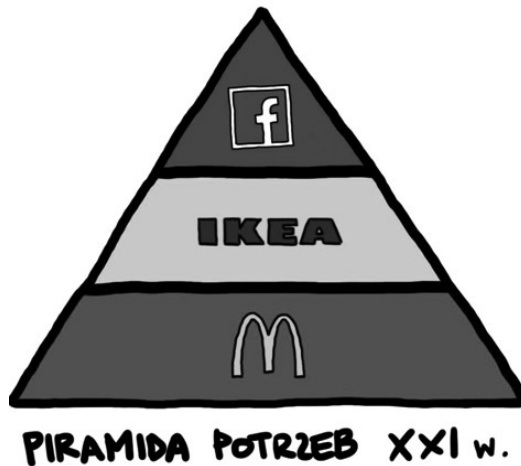
- frustracja jest silniejsza, gdy cel, do którego dążymy, jest blisko i nie udaje się nam go osiągnąć;
- frustracja jest silniejsza, gdy cel, którego nie możemy osiągnąć, ma dla nas dużą wartość, a oczekiwania co do niego są wysokie;
- frustracja jest silniejsza, gdy przeszkoda realizacji potrzeby jest nieoczekiwana, nagła, niewyjaśniona i niezrozumiała.

Istotnymi czynnikami, które stanowią blokadę w zaspokajaniu potrzeb i jednocześnie sprzyjają wystąpieniu agresji są bieda i bezrobocie. Badania naukowe wielu ośrodków naukowych wskazują, że nieletni, których

rodzice nie mają możliwości zaspokajania ich potrzeb materialnych, bardzo często przeżywają frustracje i w konsekwencji przejawiają zachowania agresywne wobec rodziców oraz rówieśników, w szczególności tych, których potrzeby są zaspokajane. Nierzadko sami próbują zaspokoić te potrzeby, podejmując różne działania, w tym także naruszające prawo.

Konsumpcji, oprócz oczywiście wielu negatywnych zjawisk i następstw, przypisuje się również pozytywne aspekty i role do odegrania, (Słaby, 2007, s. 16.) m.in.:

- rozwijanie zainteresowań poprzez konsumpcję;
- konsumpcja związana z pracą i edukacją jest czynnikiem prowadzącym do zdobywania coraz wyższego wykształcenia;
- poprzez rozwój potrzeb rozwija się rynek, tworzą się nowe formy handlu oraz zmienia się struktura gospodarcza;
- rozwija się technika i nauka;
- odpowiednie dawkowanie konsumpcji nie stanowi zagrożenia, a cywilizacja konsumpcyjna powinna kojarzyć się coraz bardziej z rozsądnym jej obliczem.

Źródło: rybagdyba.pl

Obecnie istnieją zupełnie nowe modele i **schematy** zachowań w zakresie zaspokajania potrzeb. Kierunki tych zachowań kształtują konkretny żywnościowe, odzieżowe, elektroniczne itp., które mają silny wpływ na kreowanie dzisiejszych potrzeb człowieka. W sposób bardzo ironiczny

i prześmiewczy, ale jednocześnie dosadny, schemat współczesnej piramidy potrzeb przedstawia portal społecznościowy rybagdyba.pl. Pokazuje on istotne zaburzenia potrzeb, związane z zastępowaniem ich produktami, które wskazuje się jako najważniejsze, najmodniejsze i najbardziej potrzebne współczesnemu człowiekowi.

Taki obraz potrzeb kreuje bardzo niebezpieczną świadomość wśród młodzieży. Upraszczać ją nieco, można to skonkludować jednym zdaniem, że jeśli nie posiadasz tych czy innych „produktów”, to nie masz prawa bytu w społeczeństwie. Jednym z przykładowych poglądów lansowanych przez współczesną młodzież jest następujący: „Jeśli nie masz strony na facebook’u to znaczy że nie żyjesz” Współczesna młodzież doprowadziła do sytuacji, w której tradycyjnego podziału potrzeb nie ma. Dominują natomiast **posiadanie i lans**. Nie liczy się człowiek, jego charakter, uczucia i potrzeby, lecz przede wszystkim to co posiada. To zaś prowadzi do posiadania za wszelką cenę.

MOŻLIWOŚCI ZASPOKAJANIA POTRZEB

Badania wielu ośrodków naukowych wskazują, że rodzice powinni zaspokajać podstawowe biologiczne i psychiczne potrzeby swoich dzieci, przekazywać dorobek kulturowy społeczeństwa, dostarczać modeli osobowych, zapoznawać z systemem wartości i norm społecznych. Przystosowanie społeczne dzieci i młodzieży, umiejętność nawiązywania kontaktów i współżycia z otoczeniem wiąże się nierozzerwalnie z przygotowaniem ich przez rodziców do pełnienia podstawowych funkcji społecznych.

Zdaniem M. Winiarskiego (2000, s. 144–145) potrzeby młodzieży można podzielić na egzystencjalne, psychiczne (emocjonalne) i afiliacyjne (społeczne). Do grupy potrzeb **egzystencjalnych** zalicza się potrzeby biologiczne, organiczne, fizjologiczne, a także materialne, bytowe. Stanowią one potrzeby fundamentalne, takie jak: powietrze, pokarm, woda, światło, sen, ruch, odpoczynek, ubranie, przestrzeń, zdrowie. Potrzeby te traktuje się jako „bezwzględnie konieczne”, bez zaspokojenia, których nie jest możliwe życie ludzkie. Do grupy potrzeb **psychicznych** należą potrzeby: bezpieczeństwa, miłości, rozrywki, aktywności, twórczości i osiągnięć, poznawania i przeżywania piękna. Odpowiednie zaspokojenie tych potrzeb ma ogromne znaczenie w osiąganiu sukcesów i wielostronnego rozwoju młodzieży. Do potrzeb **afiliacyjnych** (społecznych) zalicza się potrzeby: przynależności, kontaktów społecznych – przyjaźń rówieśnicza, współdziałania, uznania, bycia zauważanym, sensu i wartości. Racjonalne

zaspokojenie tych potrzeb w znacznym stopniu przesądza o socjalizacji młodzieży. Pomaga w przyswajaniu określonych cech, umiejętności niezbędnych do sprawnego funkcjonowania w różnych grupach społecznych. Niezaspokajanie potrzeb dzieci przez rodziców, w szczególności potrzeb materialnych, prowadzi do podejmowania przez nie działań, które pozwolą im na uzupełnienie powstałych braków, jednak jeśli nie będzie można osiągnąć celu w sposób legalny, można się spodziewać, że będą go realizować poprzez działania niezgodne z prawem.

Doskonałym przykładem potwierdzającym postawioną wyżej tezę jest koncepcja R. K. Mertona (Hołyst, 2004, s. 968–969), w której autor zakłada, że w każdym społeczeństwie istnieją kulturowo określone cele (potrzeby) i instytucjonalne środki służące do ich realizacji (zaspokajania). W prawidłowo funkcjonującym społeczeństwie kulturowo wyznaczone cele pozostają w ścisłym związku ze środkami, za pomocą których można te cele osiągnąć. Zakłócenie w prawidłowym funkcjonowaniu społeczeństwa może się objawić nadmiernym akcentowaniem celów lub środków.

Według Mertona istnieją różne typy adaptacji do sytuacji:

konformizm – polega na działaniu skierowanym na osiągnięcie kulturowo usankcjonowanych celów za pomocą legalnych środków. Jest to najczęstszy wśród młodzieży sposób dążenia do osiągnięcia lepszej pozycji społeczno-ekonomicznej;

rytualizm – polega na rezygnacji lub obniżeniu poziomu aspiracji na tyle, że nie powoduje już on frustracji z powodu nie zrealizowanych zamiarów. W tym sposobie ludzie jak gdyby tracą z oczu cel, któremu dane działania mają służyć, traktując je jako wartość samoistną;

wycofanie się – polega na jednoczesnym odrzuceniu zarówno celów, których realizacja jest obowiązująca w danym społeczeństwie, jak i środków, które miałyby realizacji tych celów służyć. Ten rodzaj adaptacji jest jakby rezygnacją z gry. Prowadzić może do wykluczenia społecznego;

innowacja – to akceptacja celów kulturowych z jednoczesnym odrzuceniem przypisanych sposobów ich osiągania. To najbardziej kryminogenny typ adaptacji. Innowacja jest najbardziej prawdopodobna wśród tej grupy młodzieży, która ma relatywnie nikłe szanse osiągnięcia wyższej pozycji społecznej, postępując zgodnie z przyjętymi normami społecznymi. Ponadto, ten typ szybko, przy niewielkich nakładach i wyrzeczeniach, pozwala osiągnąć cele (zaspokoić potrzeby);

bunt – polega na odrzuceniu celów i środków przy jednoczesnym programie wprowadzenia w system społeczny nowych celów i nowych

środków służących do ich realizacji. Chodzi tu zarówno o zmianę zarówno kulturowej, jak i społecznej struktury, czyli zmianę „reguł gry”. Osoby przejawiające ten typ zachowań to reformatorzy, rewolucjoniści, bądź przestępcy polityczni (terrorysty). Stanowią zagrożenie dla istniejącego porządku prawnego.

Teoria Mertona sprawdza się w strukturze funkcjonowania współczesnego społeczeństwa. Zanik norm określających sposoby realizacji celów kulturowych, w połączeniu z szeroko rozpowszechnioną ideologią egalitarną sprawia, że gdy pewna grupa ludzi dostrzega, iż nie ma możliwości zaspokojenia swoich potrzeb w sposób legalny, wzrasta prawdopodobieństwo sięgnięcia przez nich po środki nielegalne.

ZAGROŻENIA WYNIKAJĄCE Z BRAKU MOŻLIWOŚCI ZASPOKAJANIA POTRZEB

Brak możliwości zaspokojenia potrzeb przez nieletnich może wywołać frustrację, stres, a w konsekwencji poważne zaburzenia psychosomatyczne organizmu. Stany frustracji lub stresu kończą się często samobójstwem lub zwalczane są przez młodych ludzi poprzez ich ucieczkę w alkoholizm, narkomanię czy inne patologie społeczne.

Frustracja to stan wywołany zablokowaniem możliwości zaspokajania jakiejś podstawowej potrzeby jednostki lub grupy z powodu napotykannej przeszkody lub oporu nie do pokonania. Prowadzi do dezorganizacji funkcji fizycznych i psychicznych. Osoba, dążąc do zaspokojenia potrzeb, stara się ominąć, bądź usunąć przeszkodę. Najbardziej charakterystyczną cechą pojawienia się stanu frustracji jest to, że prowadzi do określonych zmian w zachowaniu się jednostki, która ten stan przeżywa. Zmiany te są traktowane jako tzw. skutki frustracji. Mogą mieć one doraźny i trwały charakter.

Najczęściej występującymi doraźnymi skutkami frustracji są:

- **agresja** – czynności mające na celu zrobienie szkody i spowodowanie utraty cenionych społecznie wartości, zadanie bólu fizycznego lub spowodowanie cierpienia moralnego innemu człowiekowi” (Frączek, 1986);
- **regresja** – cofanie się do pierwotnych form zachowania nieadekwatnych do rzeczywistych możliwości człowieka;
- **racjonalizacja** – samousprawiedliwienie własnych niepowodzeń;
- **fiksacja** – zachowanie stereotypowe bez możliwości wprowadzenia korekt do tego zachowania.

Badania wielu ośrodków naukowych wykazały, że frustracja może prowadzić do wielu różnych konsekwencji. Pierwszym odruchem, który pojawia się w odpowiedzi na frustrację jest próba usunięcia, ominięcia przeszkody i mobilizowania wysiłków do osiągnięcia celu. Dopiero, gdy to się nie udaje, pojawiają się takie reakcje jak agresja, apatia itd. Nie każda frustracja prowadzi do zachowań agresywnych. Jeśli agresor jest arbitralny i jego zachowanie jest interpretowane jako bezinteresowna złośliwość, to agresja pojawia się bardzo często jako odwet. Jednak w pewnych sytuacjach, frustracja jaką przeżywa jednostka, wydaje się nam czymś uzasadnioną i wtedy nie wywołuje skłonności do agresji.

Związki frustracji i agresji wyjaśnia teoria opisana w publikacji profesora B. Hołysta „Kryminologia” (Lexis Nexis 2004), według której zachowania agresywne są poprzedzone frustracją. Według teorii „sformułowanej przez Johna Dollarda w 1939, rozwijanej następnie przez J. Dollarda i N. A. Millera, każda frustracja prowadzi do agresji (lub podnosi gotowość do zachowania agresywnego) i każdą agresję poprzedzona jakimś rodzajem frustracji.

Siła frustracji (a w związku z tym gotowość do zachowań agresywnych) może być modyfikowana przez różne czynniki:

- frustracja jest silniejsza, gdy cel, do którego dążymy, jest blisko i nie udaje się nam go osiągnąć (np. ludzie są bardziej zagniewani, gdy ktoś wypycha się im w kolejkę, kiedy stoją tuż przy okienku, niż wtedy, gdy są na końcu ogonka);
- frustracja jest silniejsza, gdy cel, który nam umyka, ma dla nas dużą wartość, a oczekiwania co do niego są wysokie (np. bardzo nam zależy na czymś, wkładamy wiele wysiłku w osiągnięcie tego i nie udaje się nam);
- frustracja jest silniejsza, gdy jest nieoczekiwana, nagła, niewyjaśniona i niezrozumiała (między innymi dlatego dzieci bardzo się złością, gdy zakazy, jakie się im daje, nie są uzasadnianie lub słyszą „Nie bo nie”);
- frustrację należy odróżnić od deprywacji.

Najbardziej frustrujące sytuacje według Berkowitz’a to bieda i bezrobocie. Badania naukowe wielu ośrodków naukowych dowodzą, że zachowania agresywne występują częściej u dzieci wychowujących się w rodzinach biednych i gdzie rodzice są bezrobotni, niż w rodzinach zamożnych lub średniozamożnych.

Teorię frustracji-agresji zmodyfikował psycholog amerykański L. Berkowitz w latach 60. ubiegłego stulecia. Według niego twierdzenie Dollarda

i Millera jest uproszczeniem. Frustracja, zdaniem L. Berkowitza, wywołuje gniew – emocję specyficzną dla agresji. Gniew zaś podwyższa gotowość do zachowań agresywnych, ale nie prowadzi automatycznie do agresji. Aby agresja się pojawiła, musi wystąpić dostrzeżenie w sytuacji sygnałów wywołujących zachowania agresywne. Takimi sygnałami są bodźce skojarzone z wcześniej przeżywanym gniewem lub zachowaniem agresywnym.

Stan gotowości do zachowań agresywnych może być wywołany nie tylko przez frustracje, może go także – zdaniem Berkowitza – wywołać utrwalony nawyk reagowania agresywnego.

O nasileniu zachowań agresywnych decyduje:

- nasilenie gniewu wywołanego frustracją, bądź siłą nawyku reagowania agresywnego;
- siła bodźców sytuacyjnych – sygnałów bezpośrednio wywołujące zachowanie agresywne.

Berkowitz dowodzi, że aby się pojawiła agresja muszą być spełnione dwa warunki: musi pojawić się frustracja oraz muszą być obecne bodźce skojarzone z agresją lub musi być wytworzony silny nawyk zachowania agresywnego.

Godne podkreślenia w teorii Berkowitza jest to, że stan gotowości do zachowań agresywnych nie prowadzi w sposób bezpośredni do zachowania agresywnego. Ponadto, Berkowitz podkreśla znaczenie czynników sytuacyjnych, w tym także co jest szczególnie istotne, nawyku agresywnego zachowania. Jednak dalsze badania skłoniły autora do wycofania się z kategorię twierdzenia o tym, że konieczne są dwa czynniki do wywołania agresji: frustracja i odpowiedni bodziec.

Innym poważnym zagrożeniem dla młodego człowieka jest stres, w szczególności dystres, który jest reakcją organizmu na zagrożenie, utrudnienie lub niemożność realizacji ważnych celów i zadań człowieka, pojawia się w momencie zadziałania bodźca, czyli stresora. Nieletni, którzy nie mają możliwości zaspokojenia potrzeb, żyjąc w ciągłym stresie narażeni są na szereg zaburzeń zarówno w sferze biologicznej (somatycznej), jak i psychicznej.

Choroby somatyczne

Z badań naukowych wynika, że ponad 80% chorób ze stresu jest konsekwencją osłabionego układu odpornościowego, bowiem pod wpływem kortyzolu, który w chronicznym stresie jest produkowany niemal bez przerwy, zmniejsza się liczba białych ciałek krwi oraz zdolność organizmu do wytwarzania przeciwciał. Dlatego osoby, które żyją w długotrwałym

stresie częściej zapadają na różnego rodzaju infekcje, zarówno wirusowe, jak i bakteryjne oraz grzybice, i gorzej reagują na szczepionki.

Badania naukowe potwierdzają również, że osoby zestresowane są bardziej narażone na choroby nowotworowe. Szwedzcy naukowcy dowiedli, że stres zwiększa ryzyko raka piersi.

Lista schorzeń spowodowanych długotrwałym stresem jest bardzo długa. Często „atakuję” on najsłabszy punkt organizmu. Największą grupę stanowią choroby układu krążenia (nadciśnienie, miażdżyca) i choroby serca. Inne objawy somatyczne stresu, to: częste kłopoty z oddychaniem, ucisk w klatce piersiowej, bezsenność, skłonności do omdlenia, migreny, bóle w krzyżu, niestrawności, biegunki, zaparcia, problemy skórne, alergie, astma, wzmożone pocenie się i lepkość rąk, zaburzenia w miesiączkowaniu, szybka utrata wagi.

Choroby psychiczne

Sytuacje stresowe mogą być powodem dolegliwości psychicznych, w tym także przyczyną depresji. Sytuacje stresowe wywołują stany długotrwałego napięcia emocjonalnego. Duże natężenie emocji oraz częste powtarzanie się ich może doprowadzić w konsekwencji do poważnych zaburzeń w funkcjonowaniu organizmu. Zagrożenie zwiększa się, gdy emocje te nie są rozładowywane, tylko tłumione.

Stres, spowodowany niemożliwością zaspokojenia potrzeb, może wywołać bardzo silne poczucie niepokoju ,związane z obniżeniem nastroju oraz stanami przygnębienia. Do poczucia przygnębienia mogą dołączyć inne **objawy depresyjne, jak smutek**, poczucie pustki, poczucie beznadziejności, obniżenie motywacji do działania oraz zainteresowań, pesymistyczne oceny (zarówno świata, jak i siebie), wycofanie i izolacja. Zaburzenia te w konsekwencji prowadzą do samobójstw oraz innych patologii społecznych (alkoholizm, narkomania, prostytutcja, przestępczość).

PRZESTĘPSTWO JAKO FORMA ZASPOKAJANIA POTRZEB

Przestępczość nieletnich stanowi w Polsce coraz poważniejszy problem zarówno dla organów ścigania, jak również dla instytucji zajmujących się ich resocjalizacją. W ostatniej dekadzie uległy zatarciu różnice dzielące przestępczość nieletnich i osób dorosłych. Ciężar gatunkowy czynów karalnych, popełnianych przez nieletnich oraz *modus operandi*, nie różni się praktycznie od ciężaru gatunkowego czynów przypisanych dorosłym sprawcom, a niekiedy nawet recydywistom.

Badania wielu ośrodków naukowych wykazują, że zjawisko przestępczości nieletnich ma charakter dynamiczny, a zatem zmiany w jej rozmiarze i dynamice są skutkiem zmian zachodzących w strukturze społecznej. Przełom XX i XXI wieku przyniósł pojawienie się nowych zjawisk patologii społecznej wśród młodzieży oraz nowych rodzajów przestępstw np. cyberprzestępczości. Gwałtowny rozwój mediów i światowa globalizacja spowodowały, że nowe zjawiska szybko przenikają pomiędzy społecznościami, a skutki tych zjawisk natychmiast znajdują swoje odzwierciedlenie w funkcjonowaniu społeczeństwa, a w szczególności w środowisku młodzieży (szerzej na ten temat Kukła, 2004). Wiele negatywnych zachowań, wynikających z funkcjonowania społeczeństwa w nowych warunkach, zwłaszcza w obszarze telekomunikacji, cyberprzestrzeni czy wykorzystania nowoczesnych technologii, stanowią dziś jeszcze jednostkowe czyny karalne popełniane przez młodzież, wkrótce jednak staną się zjawiskami powszechnymi, jak przestępczość pospolita (kryminalna), wypełniająca statystyki policyjne i sądowe.

Oczywiście nie sposób wymienić wszystkich przestępstw popełnianych głównie przez nieletnich w cyberprzestrzeni. Należą do nich takie zachowania jak:

- hacking – włamanie;
- craking – włamywanie się dla osiągnięcia korzyści;
- back door – użycie programu umożliwiającego wejście do serwera z pominięciem zabezpieczenia;
- sniffing – podsłuchiwanie pakietów między komputerami i przechwytywanie danych (hasła, loginu);
- IP spoofing – podszycie się pod inny komputer;
- phishing – wyłudzenie poufnych informacji (hasel, szczegółów karty kredytowej);
- pranie pieniędzy czy inne przestępstwa zorganizowanych grup przestępczych lub pojedynczych osób z wykorzystaniem komputera.

Istnieje szereg innych równie poważnych zagrożeń związanych z siecią, które mimo że nie stanowią przestępstwa lub są na jego pograniczu, są postrzegane jako patologiczne. Należy na nie zwrócić uwagę, zwłaszcza, że stają się powszechne i coraz bardziej niebezpieczne, a świadomość ich występowania zaciera się w gąszczu pozytywnych aspektów funkcjonowania wirtualnego świata.

Przed wszystkim młodzież nie przyjmuje do wiadomości, że Internet uzależnienia. Badania naukowe wykazały, że uzależnienia bardziej niż narkotyki czy alkohol i z dużą dozą obaw należy stwierdzić, że zjawisko

uzależniania się od Internetu staje się coraz poważniejszym problemem społeczeństwa polskiego. Około 1 – 5% wszystkich użytkowników Internetu jest w określonym stopniu uzależnionych od jego stosowania. Zwłaszcza ludzi młodych, którzy bardzo interesują się komputerami, są otwarci na nowe technologie i rozwiązania. Usługi udostępniane w Internecie zdają się być nastawione na przyciąganie internautów różnorodnością zagadnień, co uzasadnia fakt spędzania przez młodzież więcej czasu w Internecie.

Wciąż brak oficjalnej nazwy tego nałogu. W literaturze przedmiotu można znaleźć różne terminy (Jakubik, Psychologia.net.pl):

- siecioholizm (*netaholics*) lub siecioletność (*netaddiction*);
- cyberzależność (*cyberaddiction*) lub cybernałóg;
- internetoholizm, internetozależność, uzależnienie internetowe lub uzależnienie od Internetu (*Internet addiction*);
- uzależnienie komputerowe (*computer addiction*);
- zaburzenia spowodowane zależnością od Internetu (*Internet Addiction Disorder – IAD*);
- infoholizm, infozależność (*information addiction*).

Jak wskazuje R. Poprawa, w publikacji „W pułapce Internetu”, skutki uzależnienia od Internetu są różne i dotyczyć mogą zarówno sfery psychologicznej, jak i fizycznej, czego przejawem może być otępienie, a nawet swego rodzaju „głód”, taki jak po odstawieniu alkoholu czy narkotyków. Ponadto osoby uzależnione od Internetu narażone są na choroby oczu, skóry, włosów, stawów czy kręgosłupa. Poważnym zagrożeniem płynącym z uzależnienia od Internetu jest, jak wskazują specjaliści, nieodróżnianie świata realnego od wirtualnego. W skrajnych przypadkach człowiek może popełniać przestępstwo, nawet zabójstwa, będące skutkiem psychicznego „pozostawania w grze” (w świecie wirtualnym).

Powyższe rozważania skłaniają do konkluzji, że nieletni popełniają czyny karalne w świecie realnym oraz wirtualnym, co wymaga zwiększenia obszarów kontroli ze strony rodziców i opiekunów.

Czynnikami determinującymi przestępczość nieletnich w prezentowanych obszarach według prof. Hołysta (Kryminologia, 2004) są:

- chęć zdobycia pieniędzy lub innych korzyści materialnych;
- zaimponowanie innym;
- namowa kolegów lub osób dorosłych;
- chęć przebywania i realizowania się w grupach nieformalnych;
- powielanie wzorców i zachowań mających swoje źródło w domu rodzinnym;

- poczucie bezkarności za wcześniejszą działalność przestępczą;
- oraz poszukiwanie akceptacji, gdy nie można znaleźć oparcia i poczucia bezpieczeństwa wśród rodziców i opiekunów.

Badania naukowe dowodzą, że większość popełnianych przez nieletnich czynów to działania zamierzone i wcześniej zaplanowane w grupach. Czyny popełniane indywidualnie zdarzają się, lecz stanowią nieliczne wyjątki. Nieletni bardzo często współuczestniczą w popełnianiu czynów kryminalnych z jedną lub kilkoma osobami. Statystyki policyjne wskazują, że coraz częściej nieletni działają w zorganizowanych grupach z osobami dorosłymi. Grupy takie z reguły powstają spontanicznie, na czas popełnienia czynu, tzw. gangi. Tylko nieliczne są dobrze zorganizowane i wyspecjalizowane w dokonywaniu konkretnych przestępstw, charakteryzujące się trwałą obecnością członków w grupie.

Działając w grupach, nieletni najczęściej popełniają rozboje, wymuszenia rozbójnicze, uczestniczą często w bójkach i pobiciach w wyniku, których często dochodzi nawet do śmierci (tabela 1). Grupa wzmacnia agresywność jej członków, zapewnia poczucie anonimowości. Niekontrolowane grupy młodzieżowe cechuje okrucieństwo, gniew, znęcanie się nad słabszymi, przeświadczenie o niekaralności swoich postępów. Motywami przystępowania do grupy są także patologie, występujące w rodzinie, brak możliwości zaspokojenia potrzeb, trudne warunki życiowe, poczucie niższości, niechęć do domu rodzinnego oraz szkoły. Inne motywy to chęć przeżycia przygody, zabawy, dążenie do uzewnętrznienia swojej siły, odwagi i pomysłowości oraz ciekawość i chęć doświadczenia czegoś nowego, tajemniczego. Bardzo często przestępstwa dokonywane przez osoby nieletnie mają określony cel, np. zdobycie alkoholu, czy też środków na zakup narkotyku¹.

Nie bez znaczenia jest także wpływ alkoholu i narkotyków. Pod wpływem alkoholu przestępstw dokonuje do ok. 9%, a pod wpływem narkotyków ok. 0,2% nieletnich.

W 2012 roku badaniom trzeźwości poddano 229 365 podejrzanych dorosłych oraz 11 794 podejrzanych nieletnich. Okazało się, że spośród nich w stanie bez alkoholu i bez narkotyków było 43 242 dorosłych oraz 9 834 nieletnich. Oznacza to, że wśród przebadanych podejrzanych tylko 18,6% dorosłych oraz aż 81% nieletnich w momencie popełniania przestępstwa było trzeźwych (tabela 2).

Wśród 148 753 podejrzanych o przestępstwa drogowe, pod wpływem alkoholu było 136 643 osób dorosłych i 788 nieletnich, a pod wpływem narkotyków 873 dorosłych i 5 nieletnich.

Tabela 1. Wybrane zabronione czyny nieletnich w latach 2001–2013

Rok	Zabójstwo	Uszczerbek na zdrowiu	Udział w bóje lub pobiciu	Zgwałcenie	Kradzież rozbójnicza, rozbój, wymuszenie	Kradzież z włamaniem
2013	4	2 624	2 217	106	9 701	6 201
2012	4	4 109	3 289	181	12 237	7 796
2011	6	5 496	3 580	126	12 438	9 329
2010	7	5 591	3 158	311	11 547	9 813
2009	14	4 636	3 039	137	9 121	8 546
2008	9	3 384	3 242	92	8 161	8 229
2007	11	3 534	2 958	126	7 511	9 185
2006	19	3 429	2 694	148	8 154	9 419
2005	11	3 016	2 147	116	8 081	11 052
2004	11	3 260	2 175	95	9 558	10 989
2003	7	2 835	1 923	237	9 472	11 238
2002	21	2 877	1 697	118	9 537	13 704
2001	20	2 853	1 727	166	10 838	16 814

Źródło: Dane statystyczne KGP www.policja.gov.pl

Tabela 2. Udział nieletnich będących pod wpływem alkoholu lub narkotyków w wybranych kategoriach przestępstw

Kwalifikacja prawna	Podejrzani dorośli			Podejrzani nieletni	
	odsetek trzeźwych w %**	pod wpływem alkoholu	pod wpływem narkotyków	pod wpływem alkoholu	pod wpływem narkotyków
Zabójstwo	18%	294	2	3	0
Uszczerbek na zdrowiu	35,2%	2 141	11	40	4
Udział w bóje lub pobiciu	21,5%	4 416	9	154	8
Nieumyślne spowodowanie śmierci	54,4%	25	1	0	0

Kwalifikacja prawna	Podejrzani dorośli			Podejrzani nieletni	
	odsetek trzeźwych w %**	pod wpływem alkoholu	pod pływem narkotyków	pod wpływem alkoholu	pod pływem narkotyków
Zgwałcenie	35,1%	227	2	9	0
Pedofilia	70%	59	1	2	0
Groźba karalna	31,3%	3 282	11	62	3
Zmuszanie do określonego zachowania	53,8%	113	1	3	0
Kradzież z włamaniem	54,2%	3 330	22	121	13
Przestępstwa rozbójnicze	28%	2 952	16	112	5
Uszkodzenie rzeczy	19,1%	6 695	5	266	14
Przestępstwa przeciwko funkcyj- nariuszowi publicznemu	14%	9 034	19	133	2
Razem wybrane przestępstwa	18,6%	185 175	873	1 885	74

Źródło: Dane statystyczne KGP www.policja.gov.pl

NIELETNI JAKO OFIARY PRZESTĘPSTWA

Należy również zwrócić uwagę na wiktymologiczny aspekt udziału nieletnich w przestępczości. Statystyki policyjne i prokuratorskie wykazują, że nieletni są nie tylko sprawcami przestępstw, ale i ofiarami.

Niepokojącym zjawiskiem jest fakt, że młodzież coraz częściej jest w zainteresowaniu zorganizowanych grup przestępczych. Wielu młodych ludzi pada ofiarą handlu ludźmi, zwłaszcza do celów prostytucji oraz narkomanii, w które wplątani są celowo poprzez odpowiednio przygotowane przez grupy przestępcze scenariusze. Nie ma dokładnych informacji dotyczących ofiar handlu organami ludzkimi wśród polskiej młodzieży,

jednak i takich zdarzeń nie można wykluczyć, jako zjawiska stanowiącego zagrożenie dla dzieci.

Kolejny problem dostrzegany przez środowisko naukowe, zajmujące się problematyką nieletnich, to zagrożenia młodzieży ze strony gangów młodzieżowych, dokonujących na nieletnich takich przestępstw, jak: rozboje, pobicia, kradzieże, oszustwa. Gangi te funkcjonują na osiedlach i w szkołach, a ich ofiary, głównie młodzież, ze względu na ich zastraszenie, nie zgłaszają faktu stania się ofiarą Policji, nauczycielom, a nawet rodzicom. O skali problemu świadczą statystyki policyjne, przedstawione poniżej (tabela 3).

Tabela 3. Przestępstwa popełnione w Polsce na terenie szkół podstawowych i gimnazjów

Przestępstwo	2009	2010	2011	2012
Uszczybek na zdrowiu	2 208	2 953	2 613	1 894
Udział w bójce lub pobiciu	1 021	1 307	1 503	1 533
Zgwałcenie	26	20	14	74
Kradzież cudzej rzeczy	2 639	2 778	2 664	2 793
Włamania	650	815	785	644
Przestępstwa rozbójnicze	3 918	6.221	7 577	7 024
Przestępstwa narkotykowe	433	520	669	800
Przestępstwa przeciwko funkcjonariuszowi publicznemu	2 223	2 810	2 342	2 329
- w tym naruszenie nietykalności cielesnej	212	276	246	254
Łącznie (także inne przestępstwa, nie wymienione wyżej)	21 040	26 197	28 019	24 794

Źródło: Dane statystyczne KGP www.policji.gov.pl

Niepokoją również ogólne statystyki przestępstw dokonywanych na małoletnich, zarówno przez dorosłych, jak i rówieśników. W 2011 roku ogólna liczba osób pokrzywdzonych w wyniku różnych przestępstw wyniosła 728 124, wśród nich było 1282 cudzoziemców oraz 48 596 małoletnich, czyli osób do ukończenia 18 roku życia (tabela 3). Niestety zmiany w sposobie przetwarzania danych statystycznych, które wprowadzono w polskiej Policji w 2012 roku, nie pozwalają na analizę porównawczą tej problematyki.

Tabela 4. Nieletni jako ofiary przestępstw
(wybrane kategorie)

Kategoria przestępstwa	Osoby pokrzywdzone ogółem	W tym	
		cudzoziemcy	małoletni
Zabójstwo – art. 148 k.k.	590	0	24
Pedofilia – art. 200 k.k.	5 086	0	5 086
Zgwałcenie – art. 197 k.k.	1 272	1	316
Uszczerbek na zdrowiu – art. 156, 157 k.k.	19 871	9	3 986
Bójka i pobicie – art. 158, 159 k.k.	12 031	22	2 951
Kradzież rzeczy	214 788	778	1 346
Kradzież z włamaniem – art. 279 k.k.	136 993	205	346
przestępstwa rozbójnicze – 280, 281, 282 k.k.	23 742	62	7 980
Znęcanie się nad rodziną – 207 k.k.	25 080	4	4 231
Uchylenie się od płacenia alimentów – art. 209 par. 1 k.k.	19 587	1	0
Groźba karalna – art. 190 par. 1 k.k.	27 014	13	4 919
Oszustwo kryminalne (pospolite) – art. 286 par. 1 i 3 k.k.	33 188	35	85
Przywłaszczenie rzeczy – art. 284 par. 1 i 3 k.k.	15 099	24	124
Podłączenie się do cudzego urządzenia telekomunikacyjnego – art. 285 par. 1 k.k.	170	0	0
Zmuszanie do określonego zachowania – 191 par. 1 k.k.	2 367	0	1 017
Wymuszenie zwrotu wierzytelności – art. 191 par. 2 k.k.	654	1	24
Pozostawienie w sytuacji niebezpieczeństwa utraty życia – art. 160 par 2 i 3 k.k.	689	0	453
Nieudzielenie pomocy w niebezpieczeństwie – art. 162 k.k.	99	0	6

Kategoria przestępstwa	Osoby pokrzywdzone ogółem	W tym	
		cudzoziemcy	małoletni
Uszkodzenie rzeczy – art. 288 par. 1 i 2 k.k.	68 203	36	161
Z ustawy o przeciwdziałaniu narkomanii – art. 58,59	9 869	0	4 732
Wszystkie kryminalne	676 320	1 203	47 246

Źródło: Dane statystyczne KGP www.policja.gov.pl

Omawiając problematykę nieletnich jako ofiar przestępstw, należy również zwrócić uwagę na wiktymologiczny aspekt cyberprzestępczości. Analiza dostępnych statystyk wykazuje, że najczęściej popełnianymi przestępstwami w cyberprzestrzeni, są:

- oszustwa internetowe (nabór do pracy za granicą, handel ludźmi do pracy);
- sprzedaż towarów i usług;
- udostępnianie plików naruszające prawa autorskie;
- kradzieże bankowe przez Internet.

Policja nie podaje szczegółach statystyk, dotyczących podejmowanych przez nią akcji, wynikających z zagrożenia cyberprzestępczością, liczby dokonanych przestępstw, a także złapanych przestępców. Wiele przestępstw z różnych względów, nie jest zgłaszanych organom ścigania, gdyż wielu użytkowników sieci nie ma nawet świadomości, że stali się ofiarą cyberprzestępstwa. Natomiast te przestępstwa, o których informacje uzyskały organy ścigania są przedmiotem wielomiesięcznych postępowań przygotowawczych ze względu na utajniony charakter działalności przestępczej.

PODSUMOWANIE

W konkluzji prowadzonych rozważań można skonstatować, że potrzeby pobudzają człowieka do działań, zmierzających do ich zaspokojenia. Ich źródłem są fizyczne (materialne) i duchowe wymagania organizmu. Sytuacja, w której potrzeby jednostki nie zostaną zaspokojone zgodnie z jej wymaganiami, rodzi dla niej poważne zagrożenia. W przypadku długotrwałego stanu niemożliwości zaspokajania potrzeby, organizm ludzki narażony jest na zaburzenia psychosomatyczne, prowadzące

do bardzo poważnych chorób, a nawet śmierci. Badania wielu ośrodków naukowych wykazały, że nieletni, często nie mając możliwości zaspokajania potrzeb w sposób legalny, w szczególności potrzeb materialnych, wchodzą na drogę przestępczą. Należy również podkreślić, że zaspokajanie potrzeb przez nieletnich może spowodować, że staną się ofiarą przestępczego działania, zarówno ze strony rówieśników, jak i dorosłych.

Przedstawione przez autorów zagadnienia nie wyczerpują całości problematyki przestępczości zagrożeń związanych z zaspokajaniem potrzeb przez nieletnich. Wiele szczegółowych zagadnień wymaga dalszych badań i wnikliwej weryfikacji. Autorzy mają jednak nadzieję, że wskazane w niniejszej publikacji kwestie przyczynią się do innego spojrzenia na poruszaną problematykę i przyczynią do podjęcia szeroko rozumianych profilaktycznych działań edukacyjnych.

REFERENCES

- Bywalec Cz., *Konsumpcja a rozwój gospodarczy i społeczny*, Wyd. C.H. Beck, Warszawa 2010.
- Frączek A., P. Struzik, *Agresja wśród dzieci i młodzieży*, PWN, Kielce 1986;
- Hołyst B., *Kryminologia*, Lexis Nexis Warszawa 2004.
- Jakubik A., *Zespół uzależnienia od Internetu (ZUI) – Internet Addiction Syndrome (IAS)*; www.psychologia.net.pl (12 marca 2015 r.).
- Kukła D., *Rola Policji w systemie profilaktyki społecznej*, Wydawnictwo Szkoły Policji w Katowicach, 2004.
- Poprawa R., *W pułapce Internetu*, www.siecioholizm.eu (10 marca 2015 r.).
- Poprawa R., *W pułapce Internetu*, www.siecioholizm.eu (13 marca 2015 r.).
- Słaby T., *Polska a cywilizacja konsumpcyjna*, Zeszyt Naukowy 76, Wyd. Dom Wydawniczy ELIPSA, Warszawa 2007.
- Szczepański J., *Konsumpcja a rozwój człowieka*. PWE Warszawa 1981.
- Winiarski M., *Rodzina, szkoła, środowisko lokalne*. IBE Warszawa 2000.

ENDNOTE

1. W listopadzie 2014 r. 18-letni Bartosz M. wszedł do salonu gier przy ulicy Marynarki Polskiej w Uście, rzucił się z nożem na kasjerkę i zrabował około pięć tysięcy złotych. Kobieta trafiła do szpitala z kilkunastoma ranami ciętymi, m.in. na twarzy, szyi i rękach. Napastnik został zatrzymany jeszcze tego samego dnia. Z ustaleń ślupskiej policji i prokuratury wynika, że w czasie napadu 18-latek był pod wpływem dopalaczy, a przestępstwo popełnił, bo potrzebował pieniędzy m.in. na spłatę długu zaciągniętego na zakup dopalaczy u 21-letniego Roberta M. ze Ślupska.